

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 929.513.17

**“[...] И ПОЛОВЕЦЬ МНОЖЕСТВО”,
АБО ЯК НЕ ВАРТО ДОСЛІДЖУВАТИ ІСТОРІЮ НОМАДІВ**

рец.: Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст.

Київ ; Вінниця : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова,
ТОВ “ТВОРИ”, 2018. 340 с.

Мирослав ВОЛОЦУК

Державний вищий навчальний заклад

“Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника”

Центр медієвістичних студій

вул. Шевченка 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна

e-mail: turkoturko79@gmail.com

DOI: 10.15330/gal.33.182-198

ORCID: 0000-0002-1737-7205

Анета ГОЛЕМБЬОВСЬКА-ТОБІАШ

Західночеський університет,

філософський факультет, кафедра археології,

Седлачкова 15, 30614, Пльзень, Чеська Республіка

e-mail: koczowniczy@koczowniczy.pl

DOI: 10.15330/gal.33.182-198

ORCID: 0000-0001-7563-7952

Коли декілька років тому стали появлятися перші, дотичні світу номадів європейського середньовіччя, статті Ярослава Пилипчука з Києва, здалося, що нарешті маємо історика молодшого покоління, котрий заповнить настільки важливу для гуманітарних студій лакуну. Зберігалася надія, що незаангажована радянським сприйняттям історії і археології відповідно до марксизму-ленінізму або ж консерватизмом пострадянських часів молода людина ґрунтовно підійде до студій обраної тематики. Тим паче, що досі немає солідного опрацювання усього обсягу джерельної інформації окресленого типу культури хоча б на основі відомих писемних пам'яток європейського походження (які у випадку кожної окремо взятої країни так званої Старшої чи Молодшої Європи завжди мають внутрішню специфіку¹).

¹ До слова, першою спробою систематизації образу половців, наприклад, у польській історичній думці є низка статей Ірини Тимар з Івано-Франківська (Тимар І. Відомості про половців у польських джерелах XI–XIV ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* : зб. наук. праць. Чернівці, 2019. Т. 1 (47). С. 64–82; Ї ж. “Половецька кров” у шлюбній політиці П’ястів. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2017. № 29–30. С. 321–332; Ї ж. “Половецькі” сюжети в “Анналах” Яна Длугоша: походження та джерелознавча цінність. *Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: Історія*. 2016. Вип. 28. С. 96–104; Еє же. Образ половцев в Ипатьевском летописном своде и польских средневековых хрониках. *Colloquia Russica: Rus’ and Central Europe from the 11th to 14th Century. Publication after the 5th International Conference, Spišska kapitula, 16–18th October, 2014* / eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin. Krakow ; Bratislava, 2015. Т. 4. S. 103–115; Еє же. Война и мир в системе русско-половецких отношений конца XI – первой половины XIII вв.: особенности и закономерности. *Colloquia Russica: Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). Materiały pokonferencyjne z międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków, 24–26 listopada 2010 r.* / pod red. V. Nagirnego. Kraków,

Натомість її можна аналізувати з мовного, соціального, релігійного поглядів, в контексті культурних взаємовпливів із сусідніми державами чи мешканцями лісостепової зони та Європейської низовини. Безперечно актуальними залишаються політичні стосунки, зокрема міждинастичні зв'язки та їхні наслідки для генеалогії керівних родин Європи, що, в цілому, цілком успішно упродовж останніх десятиліть вивчається цілою генерацією істориків медієвістів різних країн². Писемні джерела залишаються невичерпним джерелом знань та окремо взятих тем, а із доповненням тюркологічними, археологічними чи етнографічними (до теми культурної спадщини) становлять пречудове підґрунтя вивчення такого незвичайного явища як номадизм. Опрацювання та належне професійне порівняння таких досліджень зі свідченнями східних за походженням джерел мало б безпрецедентне значення й для суміжних із історією (головно медієвістикою) дисциплін, як вже зазначалося вище – культурною антропологією, тюркологією, лінгвістикою чи навіть фізичною антропологією та історичною медициною.

Але, на жаль, із кожною новою публікацією окреслені сподівання розсіювалися, адже попри широкий спектр знань Ярослава Пилипчука, його доробок носить популярно-науковий (ба, навіть, не науково-популярний) характер. У випадку, якби свої праці він оздоблював відповідною графічною оправою, то стягнули б вони, без перебільшення, популярності надбань Еріха фон Денікена (*1935). І не було б у тому нічого поганого, радше навпаки. Книги останнього заінтригували чимало читачів – дилетантів від праісторії – до глибшого зацікавлення цивілізаціями означеного періоду. Із різним успіхом Я. Пилипчук міг би у схожий спосіб пропагувати знання про кочівників доби середньовіччя.

Актуальна ж праця нашого Автора під назвою “*Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст.*” викликала зацікавлення, адже прямо чи опосередковано, працюючи над проблематикою номадів та їхніх сусідів (А. Г.–Т., М. В.), ми у своїй роботі стикалися з проблемою відсутності належних студій соціальної структури пізніх кочівників. Наприклад археолог, котрий вивчає середньовічну історію, має перед собою дещо полегшене завдання, адже опирається на вже відомі критичні видання історичних джерел або ж етнографічні студії. Результати ж археологічних розкопок доповнюють збережену у писемних пам'ятках інформацію, що в сумі, доповнюючи одне одного, часом призводить до неймовірно цікавих відкриттів. Із такими думками ми розпочали ознайомлення із монографією Я. Пилипчука.

Утім уже у *вступній частині* нас очікувало розчарування, коли переконалися у послугуванні Автором окремими термінами. Обравши магістральним для власних студій поняття *кипчак*, Автор не відмовився від окреслень *куман* (*Куманська єпископія*, наприклад) чи *половець*, що вимагало б окремого і дуже ретельного пояснення, а не щось, типу: “Етноніми “половці” та “кумани” варто розглядати тільки в контексті відповідної історичної традиції” (с. 5). Терміни *племена*, *етноси* – які добре пасують для праць етнографів та антропологів культури³, але

2011. Т. 1. S. 74–79) та дисертаційне дослідження, що поступово набирає належного для такої категорії робіт вигляду.

² Див. наприклад: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań ; Wrocław : Wyd-wo Historyczne, 2002. 348 s.; Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліт. Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków : Avalon, 2012. 538 s.; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропонимики. Москва : Изд. Полимеда, 2013. 280 с.; Michalski M. Ruś Kijowska i Połowcy. Wpływ małżeństw mieszanych na kształtowanie się stosunków politycznych, kulturowych i religijnych : praca doktorska. Kraków, 2016. 274 s. Voloshchuk M. Ruthenian-Hungarian matrimonial connections in the context of the Rurik dynasty inter-dynasty policy of the 10th–14th centuries: selected statistical data. *Codrul Cosminului*. 2018. Vol. XXIV. № 3. S. 7–30; Ibid. Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th centuries: selective statistical data. *Codrul Cosminului*. 2019. Vol. XXV. № 1. P. 95–126.

³ Чого варті лише наступні речення Автора: “Об’єктом дослідження мають бути не лише соціальні структури, а й етноси [...] Варто зауважити, що не всі ознаки етносу можуть бути прийнятними для кочівників. Зокрема, певна територія для кочових народів є відносною” (с. 6). Не дійшовши із самим собою згоди щодо етносів, Я. Пилипчук все таки вживає *етноніми* та *етнікони* [курсив наш. – М. В., А. Г.–Т.] до

належало б надзвичайно обережно вживати їх відносно праісторії і Середньовіччя, де вчені частіше оперують класичним окресленням *gentes*. Адже, як добре відомо, йдеться про союзи родів (описаних наприклад у пам'ятках орхонської і енісейської епіграфіки щодо ранніх тюрків⁴ або ж щодо них же у китайських писемних джерелах), об'єднаних кровноспорідненими відносинами, спільним діалектом, віруваннями. Найрізноманітніші федерації, окреслені на азійських теренах поняттям *тюрки*⁵, становили спільноти, що час від часу розпадалися та періодично укладали між собою союзи, насамперед з політично-господарських, а не родинно-мовних причин, хоча останнього аспекту також не можна відкидати. Сьогоднішній союзник завтра міг стати смертельним ворогом, про що також ведуть мову відповідні наратори серії рунічних пам'яток⁶.

Свідомо сягаємо у даному випадку етапу становлення предків кипчаків задля візуалізації факту існування писемних джерел, втім середньовічних, котрі чітко свідчать про формування соціальних структур (зокрема взаємозалежності, ролі, обов'язки та привілеї) між окремими групами учасників (родів, що постійно збільшувалися у кількості), але з яких, як далі побачимо, наш Автор не користувався. Специфіка *держав кочівників* (підкреслимо умовність терміна) так і не дочекалася належної роботи, а йдеться про надзвичайно важливу проблематику. З іншого боку варто підкреслити, що динамічна модель культури, репрезентована номадами, неодноразово, як добре знаємо, сприяла культурним зв'язкам зі спільнотами відмінної моделі культури, за результатами котрої відбувалися суттєві зміни у веденні господарства. Коротше кажучи, скотарі могли долучитися до номадів, котрі провадили своє господарство шляхом постійних змін місць таборування (наприклад у відкритому циклі) або ж частина нижчих верств кочових спільнот могли перейти до осілого способу життя. Окреслені явища природно спричиняли входження до складу союзів родин⁷ цілковито відмінного генетичного походження. Відтак окреслення *конгломерат племен та кланів* є цілковитим непорозумінням (с. 6). Аналогічного штибу термін *хан* (с. 5–6 і далі), котрого у літописах (так широко цитованих Автором) ми не знайдемо жодного разу, бо якщо б така титулатура існувала – літописець безсумнівно вжив би її⁸.

Наш Автор, як бачимо, поставив за мету “реконструкцію соціальної та етнічної історії кипчаків IX–XIII ст.” (с. 6), відтворену у восьми завданнях. Вони, окрім аналізу писемних

окреслених у книзі більших чи менших груп номадів: *кипчаки, половці, кумани* тощо. Аналогічного штибу взаємозаперечувані пасажі – типові, як побачимо згодом, для даної монографії.

⁴ В орхонських текстах йдеться про окреслення народу – *тюрк будун*. Постійно у різних контекстах згадується й назва *тюрк* (див. наприклад: *verso 1* та 6–8 лицевого боку стели Кюль-Тегіна. URL: <https://bitig.kz/?lang=r&mod=1&tid=1&oid=15&m=1> [дата звернення 10.07.2020], *verso 4* лицевого боку стели Іль Етмиш Білге-кагана. URL: <http://bitig.org/?lang=r&mod=1&tid=1&oid=23&m=1> [дата звернення 10.07.2020]).

⁵ Попри відсутність у цілому ряді мов, наприклад польській, належно науково опрацьованого адекватного окреслення номадів, про яких йдеться, термін *тюрк* стосується й назви *турки* (докладно до теми див.: Tryjarski E. In confinibus Turcarum. Szkice turkologiczne. Warszawa : Wyd-wo PAN, 1995).

⁶ Належить скерувати зацікавлених Читачів до блискуче опрацьованої інтернет сторінки, де відомі пам'ятки ранньотюркської епіграфіки каталогізовані та перекладені: URL: <https://bitig.kz/?lang=r&mod=0> [дата звернення 10.07.2020]. Водночас на стелах орхонського та енісейського письма описані ситуації укладення союзів між родами чи групами родів, окреслено їхніх очільників (зазвичай владу репрезентували брати або родичі-чоловіки бічної лінії) та функції, що ті виконували. Описи відтворюють соціальний поступ, ієрархію між воїнами та, між іншим, дуже високе поміж елітами становище жінок.

⁷ Окремим виглядає питання наявності у ранніх тюрків патріархату чи матріархату, екзогамії чи ендогамії, про що в подальших розділах, як бачимо, майже жодного слова!

⁸ Наприклад: “[...] Створи мирь с Половцѣ Стѣполкѣ ї поае жену дщерь **Тугортоканю княза Половцьскаго** [акцент. – М. В., А. Г.–Т.] [...]” (Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ) / с предислов. Б. М. Клосса. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Изд. 2. Стб. 216), “[...] и **кназь ихъ Тугортькань** оубьень быс и снѣ его и инии **кнази мнози** ту падоша [акцент. – М. В., А. Г.–Т.] [...]”, Там же. Стб. 222. У випадку хазарських володарів літописець чітко окреслював їхній титул – каган. Пор.: “Иде Стѣславъ на Козары слышавше же Козаре изыдоша протѣву **съ княземъ своим каганомъ** [акцент. – М. В., А. Г.–Т.] и съступиша сѧ битъ и бывши брани межи ими вдолѣ Стѣславъ Козаром и городъ ихъ Бѣлу Вежю взѧ”, Там же. Стб. 53.

джерел, як виявляється, охоплюють і результати археологічних, антропологічних та лінгвістичних студій⁹, а також передбачають вирішення широкого спектру проблем: від встановлення локалізації та родоплеємної структури кипчацьких об'єднань західно-євразійських (?) степів через впливи християнства та ісламу – до реконструкції світогляду кипчаків та їхнього релігійного синкретизму (с. 6).

Книга складається із шести розділів, висновків, переліку джерел та літератури, резюме англійською й російською, а також трьох кольорових мап і 17-ти сторінок кольорових ілюстрацій.

Перший розділ стосується методологічних засад дослідження, переліку джерел та історіографії обраної Автором теми. Однак окремі частини окреслених підрозділів в жоден спосіб не стосуються предмету студій, а поодинокі пасажі викликають відверто подив¹⁰. Автор нерідко подає інформацію, лише дотичну *meritum* поставлених завдань, котрі окреслює розлого із ліричними відступами, що не мають стосунку до магістральної теми, а часто (*sic!*) й сам себе заперечує (пор. незрозумілі пункти щодо релігії кипчаків у вступі до розділу про методологію дослідження – с. 8–9).

Я. Пилипчук перелічує методи, згідно з вживанням яких досліджуватиме обрану проблематику (зокрема порівняльного аналізу, картографії¹¹, археологічних джерел, історії, історіографії, джерелознавства, історії адміністрування і права), європейські школи, щоби поміж ними наводити аргументи до теми кліматичних змін (с. 8–16). Такі пасажі раз у раз дивують щоразу більш заінтригованою конструкцією праці Автора Читача, який при цьому всьому перелікові прізвищ авторів не бачить ні їхніх імен, ні покликів на відповідні позиції літератури (с. 9, 14–17)¹². Навіть за наведення різних методик вивчення кочових суспільств Олексія Тортіки, Світлани Плетньової, Омеляна Прицака (с. 12), згодом – Георга Гегеля, Карла Маркса, Сергія Толстова, Бориса Владимирцова (с. 14) та ін. (послідовність збережена! – *М. В., А. Г.–Т.*), відчувається несаможиттєвість, компілятивність та поверховість проведеної роботи, далекої від вимог такого типу монографічних досліджень. Оскільки географічно монографія торкається не тільки контактів кипчаків із осілими християнськими суспільствами Європи, Азії і Африки, а й носіями інших віросповідань, методологічна частина обов'язково мусіла б містити хронологічний блок, у якому Автор зобов'язаний ознайомити Читача із методиками введення до своєї роботи різних систем літочислення. Адже саме на такому різноманітті побудований наратив джерел до теми (див. далі).

⁹ Як і перші дві дисципліни, лінгвістика у даному випадку присутня відверто *pro forma*. Адже, вказуючи, наприклад, що: “[...] перебуваючи у меншості, угорці [...] нав'язали переможеному населенню Середнього Подунав'я [...] свою мову” (с. 6), Я. Пилипчук мав би принаймні конкретизувати хронологію окресленого або ж, якщо йдеться про події *honfoglalás* IX–X ст. та становлення Угорського королівства XI ст. – навести ряд неспростовних доказів через цитування сучасних лінгвістів та істориків мови. Вже навіть поверхневе вивчення лише літописної спадщини XII–XIII ст. дозволяє констатувати відсутність будь-яких перекладачів під час переговорів угорських та руських володарів (Волощук М. Кого відправляли угорські королі XI–XIII ст. *in variis legacionibus nostris in Rutheniam*: родинна належність і соціальне становище, *Colloquia Russica* / pod red. V. Nagirnego. Kraków, 2020. V. 10 : Dyplomacja Rusi średniowiecznej (X–XVI w.). Publication from the 10th International Scientific Conference, Kraków, 9th–11th October, 2019 (у друці)). Те що *lingua Slavica* залишалася мовою комунікації у володіннях Арпадів свідчить не тільки велетенський відтворений у писемних джерелах пласт слов'янської топонімії, а й нерідко сприйняття Угорщини, як слов'янської країни (Homza M. A few words about the identity of the Slavs, yesterday, today and tomorrow. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2018. № 1 (23). S. 25).

¹⁰ На який, наприклад, інтелектуальний рівень та професійну підготовку читацької аудиторії розраховані наступні слова “[...] варто враховувати, що кипчацький соціум був доіндустріальним, а їхні ханства не були національними державами” (с. 16) – невідомо.

¹¹ При цьому автором наведених у книзі трьох мап (мал. 5–7) значиться відомий білоруський історик Степан Темушев із Мінська, а не сам Я. Пилипчук. У чому ж тоді полягав би метод картографування конкретно нашого Автора? При цьому на рівні написання дослідження такого стибу не зайвим було б взяти участь у певних польових дослідженнях, про що у вступній частині – ні слова (с. 4–7).

¹² Окремої уваги заслуговує часом безсистемне оформлення покликів, далеке від існуючих в Україні стандартів (с. 8, прим. 1; с. 10, прим. 2; 11, прим. 3–4 і т. д.).

Аналогічні компілятивні практики спостерігаємо у підрозділі про *історіографію теми*. Хоча Я. Пилипчук доволі ретельно перелічує усіх можливих дочасних істориків, а подекуди й археологів, котрі займаються тематикою присутності кипчаків у Європі, у плині його міркувань панує хаос. Наприклад, після характеристики праць медієвіста Костянтина Кудряшова слідує опис доробку археолога Тетяни Мінаєвої, котрий жодним чином не стосується соціальної історії кипчаків (с. 23). Автор ретельно нотує громадянство більшості дослідників (а також місця появи їхніх праць) – що ще можна зрозуміти на тлі наміру репрезентації зацікавлення широкого кола науковців обраною тематикою тюркських номадів, – але допускається при цьому серйозних помилок, як от зокрема у випадку із фундаментальною (хоча й не пов’язаною із його працею) книгою про колекцію антропоморфних стел із Асканії Нової, написаною українським істориком Ярославом Дашкевичем та знаменитим польським тюркологом Едвардом Триярським (с. 26). Зауважмо в цьому місці, що кожен учений, зокрема європеєць за походженням (якщо в даному випадку істотним виглядає конкретне громадянство), котрий вивчає тюркських кочівників, мусить користуватися працями Е. Триярського.

Утім Я. Пилипчук про нього, мабуть, чув хіба побіжно, коли на с. 202 зробив один поклик на невеличку працю польського науковця, котру той свого часу написав про печенігів¹³ і котра, до слова, теж присутня в бібліографії книги Автора. Відтак чи настільки вагомим у даному випадку виглядало акцентування на походженні істориків, якщо Я. Пилипчук не використав саме надважливих до обраної тематики їхніх робіт¹⁴. Підсумовування доробку окремих вчених взагалі шокує. Адже наводячи одним абзацом все, чим цікавився той чи інший дослідник, Автор виставляє прикінцевий поклик, куди “вставляє” за порядком (або й без) усі, присвячені науковцеві бібліографічні позиції (без, звісно, конкретизації сторінок), кількість яких нерідко сягає 10-ти (с. 24), а то й більше (с. 29). Зрозуміти при цьому, що й чого стосується – неможливо! Позитивним аспектом окресленого розділу можна вважати хіба перелік прізвищ (втім – без імен!) дослідників та їхніх праць.

Аналогічного стибу курйози бачимо в частині *аналізу джерельної бази* (с. 39–56), котра включає чималу кількість доступних і на сьогодні давно опублікованих писемних пам’яток. Автор пише: “У цій студії використані матеріали китайських, тюркських, перських арабських, вірменських, грузинських, східнослов’янських, візантійських грекомовних, європейських латиномовних джерел” (с. 19). Однак методика роботи сучасного історика, котрий претендує на отримання наукового ступеня доктора історичних наук (адже ж, як відомо, окреслене монографічне дослідження виконувалося під відповідний у перспективі захист здобувача) передбачає його вміння працювати із якщо не усіма, то принаймні більшістю археографічних видань, вдаючись, утім і до перевірки окремих позицій за оригіналами. Перелік анонованих за географією джерельних матеріалів відверто “затяжкий” аби оволодіти ним належним для даного випадку чином. Невірно ж, на наш погляд, обрані Я. Пилипчуком для розкриття обраної тематики географічні рамки студій залишають поважні сумніви у належному володінні ним (хоча б на рівні читання і перекладу) абсолютною більшістю мов джерел (арабська, грузинська, китайська, латинська, тюркські, фарсі тощо). Адже навіть поверхневе ознайомлення з упорядкованою до книги бібліографією засвідчує вдавання Автора до перекладів відомого інтернет-ресурсу

¹³ Tryjarski E. *Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie* / red. W. Hensel. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1975 (= Kultura Europy Wczesnośredniowiecznej. Zeszyt 4).

¹⁴ Звернімо увагу на один із пасажів Я. Пилипчука, присвячений короткій статті угорської дослідниці Силвії Ковач (Kovács Sz. A peremisli csata. *Abrandjaink kora. X Nemzetközi Vémbery konferencia*. Dunzserdahely : Lilium Aurum, 2013. Old. 104–117) про битву з військами перемишльського князя Володаря Ростиславовича († 1124) на ріці В’ягр 1099 р. (Автор помилково датував її 1097 р. – див. далі). Вважаючи її “[...] мабуть єдиним дослідженням цієї битви у світовій історіографії” (с. 30), наш Автор, звісно не в курсі щонайменш про кілька дочасних студій до теми, втім і українське (Hodinka A. Kálmán királyunk 1099-iki Peremysli csatája. *Az orosz őskronika nyoman, Hadtörténelmi közlemény*. 1913. Évf. 14. Szeptember. Old. 325–346; December. Old. 524–544; Иглои Э. Повесть временных лет о венграх. *Publicationes instituti philologiae Slavicae Universitatis Debreciensis*. Debrecen, 1963. Évf. 3. Old. 97–103; Войтович Л. Битва під Перемишлем 1099 р. *Український альманах 1999 р.* Варшава, 1999. С. 106–111). При цьому щодо дійсного опрацювання угорськомовного матеріалу цієї та інших вчених також присутні поважні сумніви.

www.vostlit.info (с. 277–287), придатного зі зрозумілих причин щонайбільш для роботи студентів відповідних освітніх програм. Зрештою, здивування викликає й те, що аналізовані у відповідному підрозділі книги джерела (котрі у бібліографічному переліку нумеровані поміж 1–145-ю позиціями) містять відкликання на порядковий номер “Переліку джерел та літератури” далеко за 145-у позицію (с. 39–56). Перед нами вочевидь черговий взірєць не просто грубої методологічної вади, а професійної непридатності Автора. Адже навіть констатуючи (з чим ми не можемо погодитися!): “Термінологія і класифікація в історичних дослідженнях завжди є відносною” (с. 18), Я. Пилипчук вдається до чергових неодноразових термінологічних шарад на кшталт: “Особливе місце серед *східних літописів* займають перські *хроніки* [курсив наш. – М. В., А. Г.–Т.], написані в Індії” (с. 46)¹⁵. Мабуть не варто було б у даному місці розлого пояснювати етимологію й походження понять *літопис* та *хроніка*, геть невластивих східному історіописанню.

Разом з тим не випадало б залишити осторонь не тільки перелік загальновідомих археографічних видань (зрештою також доступних *online*)¹⁶, а й цілої низки писемних пам’яток, в яких досліджувані Автором номади присутні, але котрі він, мабуть, просто забув долучити до своєї роботи (наприклад працю Галла Аноніма чи так звану *Великопольську хроніку* XIII ст.)¹⁷.

Наступний *розділ* із дуже інтригуючою назвою “*Кипчаки: від племені до конгломерату племен*” містить авторські відкликання до своїх попередників, котрі вивчали генезу кипчаків. На жаль, вперто вживаючи термін *етнічна приналежність племен* (хоча в українській мові слова “приналежність” немає, є “належність”, про що Автор ніби й знає...) (с. 62–64), він не помічає невідповідності писемним джерелам, які сам же цитує (с. 61). Окремі думки Автора вкладаються у хаотичну оповідь, котра для не обізнаного із нюансами та специфікою кочової моделі культури Читача залишається абсолютно незрозумілою. У підрозділі про етноніми та родоплемінну структуру, знову сконструйованому у схожий безладний спосіб, Я. Пилипчук головню дискутує про походження назв, якими окреслювали кипчаків у різних джерелах, подекуди зупиняючись на питаннях: чи берендеї – то каєпичі і чи огузи – то кипчаки? (с. 81–85). Артикульоване питання варте уваги насамперед у стосунку до появи тих найменувань окресленого контексту у літописах. Але дослідникові разом з тим не прийшло до голови, що берендеї можуть в цілому не бути *племенем* (якщо вживати термінології Автора), а *родом* (у схожий спосіб до бурчевичів чи шаруканідів)¹⁸.

У присвяченому демографії Дешт-і-Кипчак підрозділі Я. Пилипчук намагається встановити рівень популяції, покликаючись на писемні джерела, праці істориків та археологів. Спроба Автора нагадує певною мірою методики роботи (на жаль, вдалі, як демонструє традиція християнської агіографії) середньовічного хроніста, котрий з метою здивування світу чисельністю дівичь, які в мученицький спосіб слідом за святою Урсулою († 383) стрибнули у

¹⁵ До аналогічних курйозів належать речення: “Першим історичним документом на території Русі, в якому згадувались кипчаки-половці, була “Повість минулих літ”. Хронологія доведена до 1117 р., а сама хроніка написана за часів правління в Києві Мстислава Хороброго”, “Найбільш докладно про історію Дашт-і-Кипчак оповідає “Іпатівський літопис”. Ця хроніка була завершена наприкінці XIII ст.”, “Важливим джерелом з історії Східної Європи XIII ст. є “Новгородський Перший літопис”. До нас ця хроніка дійшла у двох варіантах – молодшому та старшому зведеннях” (с. 50), “У хроніці під назвою “Звершення угорців” [в оригіналі – *Gesta Hungarorum*, а відтак *Gesta* – аж ніяк не хроніка! – М. В., А. Г.–Т.] описуються події до 1280 р.” (с. 53), “Літописець Альберик де Труа Фонтен” (с. 54). Тоді як авторитетні європейські вчені “ламають списи”, зокрема, навколо стилістики та жанровості так званого *Галицько-Волинського літопису* (*Chronica Galiciano-Voliniana* (*Chronica Romanoviciana*) / ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović. *Monumenta Poloniae historica*. Kraków ; Warszawa : PWN ; PAU, 2017. Nova series. T. XVI. 710 s.), для Я. Пилипчука така в деталях дуже ґрунтовна термінологічна різниця не становить жодної проблеми.

¹⁶ Див. хоча б комплекс угорських середньовічних матеріалів. URL: <https://library.hungaricana.hu>.

¹⁷ Галла Аноніма Я. Пилипчук згадує випадково і то лише для нагоди з’ясування походження етноніму “половці” (с. 70).

¹⁸ Свідчення про половецькі династії, котрі уможливили б реконструкцію кровних родичів, потомків чи свояків, містять літописи. Пор. наприклад: *Ипатьевская летопись*. Стб. 646 або 675.

води Рейну, випадково (*sic!*) додав три нулі¹⁹. У актуальних умовах ведення наукових студій, на жаль, виглядає неможливим окреслення чисельності популяції, навіть у найбільш обережних підрахунках. Загально відомо, що археологічний (і антропологічний) матеріал стосується винятково еліт, а відтак не може братися до уваги при встановленні у принципі кількості мешканців Степу, залишаючись дуже специфічним для дослідження інструментом. Пам'ятки рунічного письма подають облік воїнів та “народу”, однак окреслені свідчення різко дисонують із даними європейських з походження джерел (як правило, наративних)²⁰. Тюркську ж епіграфіку слід брати до уваги вкрай обережно, пам'ятаючи, що мета її появи, окрім *carmen miserabile*, мала й поважну політичну складову. При встановленні популяції можна, але лише в окремих випадках, опиратися на дані етнографії, котрі поза тим дають лише доволі умовні свідчення про кількість членів сім'ї, родини, союзу родів. Із кількосторінкових висновків Автора природно випливають вельми скупі міркування про те, що: “кількість населення відрізнялася у різних племенах та вождівствах” (с. 103).

У *третьому розділі* під дивною з погляду предмету дослідження назвою “*Акультурація та асиміляція кипчаків*” Автор описує історію кипчацько-мамелюцького султанату (с. 104–118), подаючи, між іншим, перелік найбільш знаних вождів тюркського походження – Бейбарса († 1277) і Калауна († 1290), котрі посприяли розквіту султанату і не тільки у військовому сенсі. Хоча, як бачимо, розділ не пов'язаний тематично із презентованою назвою книги Я. Пилипчука (*sic!*), в цілому стосується дуже слабо дослідженої, а відтак мало репрезентованої у науковій літературі проблематики. Тому, вкотре артикулюючи неналежний підхід Автора до використання археографічних видань джерел до теми, ставимо під сумнів не тільки його виснування, а й саму потребу відволікатися на другорядне. Принагідно зауважмо, що за належного підходу цей аспект міг би стати цілком притомним (звісно, популярно-науковим) дослідженням.

Наступні *два підрозділи* оповідають про кипчаків у Індії, Китаї, в Угорщині, на Кавказі, у Візантії, а також серед слов'ян (?) (с. 118–143). Попри по суті аналогічну невідповідність виведеної в назву книги концепції, Автор не виходить за межі цитування лише писемних джерел (знову артикулюймо на коректності їхнього вжитку), абсолютно ігноруючи велетенський за обсягом археологічний матеріал, хоча б найбільш вагомий. Лише на основі належного опрацювання останнього він міг би показати Читачеві, що кипчаки були носіями багатой матеріальної й духовної культури, котра не тільки відрізняла їх у новому середовищі, але й впливала на стосунки з “іншими”, взаємно збагачуючи обидві сторони або ж залишаючись герметичними. Оскільки в писемних джерелах постійно нотовані нові хвилі номадів (серед яких кипчаки були лише одними з багатьох, причому не останніми), ті, безперечно, за багатьма аспектами відрізнялися як від попередників, так і наступників. Не бачимо унікального аналізу цьому аспекту у роботі Я. Пилипчука, хоча до соціальної історії він має безпосередній стосунок. Автор веде роботу у звичному для себе компілятивному стилі (окремі поклики геть не оправдано налічують 5–6 і більше позицій літератури, але не критичного аналізу так необхідних джерел, с. 132–135).

При цьому так важливі теми, як соціальне становище куманських груп, вплив еліт номадів за правління останніх Арпадів (Стефан V, Володислав IV чи Андрій III), матримоніальна політика серед різних прошарків знаті тощо – взагалі серйозно не артикульовані. То про яку соціальну історію у даному випадку може йтися?! Це при тому, що угорська архонтологія та просопографія вивчена давно й достатньо добре²¹. І лише на основі аналізу вже відомих студій ви-

¹⁹ Дуже докладно про помилки в лічбі (хоча це й не є предметом рецензії): Levison W. Das Werden der Ursula-Legende. *Bonner Jahrbücher*. Bonn, 1927. V. 132. S. 34–42.

²⁰ Пор. наприклад: вождь Тон'юкук, маючи під своїм командуванням дві тисячі воїнів, дав битву огузам кількістю шість тисяч (*verso* 16 лицевого боку стели: URL: <http://bitig.org/?lang=r&mod=1&tid=1&oid=17&m=1> [доступ 13.07.2020]), із тією ж кількістю вояків здобув 23 міста (*verso* 18–19 лицевого боку стели: URL: <http://bitig.org/?lang=r&mod=1&tid=1&oid=17&m=1> [доступ 13.07.2020]) і т. д. Див. також: “Половци **мнозъ** [акцент. – А. Г.-Т.]”, Ипатьевская летопись. Стб. 156), “и **Половецъ множество** [акцент. – М. В., А. Г.-Т.]”, Там же. Стб. 775).

²¹ Див. хоча б: Karácsonyi J. A magyar nemzetségék a XIV. század közepéig. Budapest: Nap kiadó, 2004. 1424 l.; Zsoldos A. Az Árpádok és alattvalóik (Magyarország története 1301–ig). Debrecen: Csokonai kiadó,

окремлення куманського сегменту, його статистичний облік в соціальній структурі Угорського королівства другої половини XIII ст. виглядали б гідними уваги, а за обсягом точно сягали б, якщо не докторської, то кандидатської дисертації (*sic!*).

Натомість за посередництвом, наприклад, угорської дослідниці Нори Беренд (с. 136–137), болгарського вченого Пламена Павлова (с. 139–141) чи інших істориків переповідання загальновідомих фактів про куманську дружину Стефана V (але аж ніяк не на сучасний мадярський манер – Штван, адже сучасні йому джерела чітко називають короля – *Stephanus*) та їхнього сина Володислава (звісно не Ласло, а – *Ladislau*) при поєднанні із високо непрофесійними ляпами типу “Йоахім Гюткелед став регентом при малолітньому королеві й одружився на знатній угорці Марії [*sic!* – *M. B., A. G.–T.*]”²² (с. 137) здатні обізнаного із темою Читача завести у затяжну депресію. За такою методикою ведення дослідження взагалі не видно критики джерел та власне авторських висновків.

У **четвертому розділі** Автор намагається охарактеризувати військову справу кипчаків. Опираючись головню на свідчення літописів, угорські й візантійські хроніки, східні джерела, він веде бесіду у одному з підрозділів про стратегію і тактику, битви, військове наймання²³. Присутня й присвячена озброєнню частина, в якій Я. Пилипчук покликається на класиків-археологів, котрі вивчали половців (Герман Федоров-Давидов, Светлана Плетньова, Олександр Євглевський, Таміла Потьомкіна) та ранніх тюрків (Юрій Худяков). У ній наш Автор, знову опираючись на дані літописів, угорські та східні джерела, наголошуючи на азійській генезі кипчаків, оглядає дефензивну систему оборони. Однак при цьому він цілковито ігнорує праці прекрасних сучасних вчених окресленої тематики: орієнталіста Володимира Тишина, археологів і тюркологів Маріанни Девлет та Катерини Девлет, Миколи Серьогіна, Володимира Кубарева, Василя Соїнова, Ігоря Кизласова... Черговий підрозділ оповідає про історію кипчаків на Північному Кавказі, але при цьому... охоплює й історію хазарів.

При цьому відкликання до різного походження писемних джерел (часом із грубими хронологічними²⁴ та термінологічними помилками²⁵) нерідко неслухно переплетене з лінгвіс-

---

1997. 281 l.; Idem. Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest : Historia ; MTA Történettudományi Intézete, 2011. 382 l.

²² Звісно, згадана у цьому місці Марія Романівна († після 1270), онука короля Русі Данила († 1264) “угоркою” не могла вважатися жодним чином, адже окрім батька Романа Даниловича († 1258/59), з походження русина, її матір’ю була спадкоємиця австрійського престолу Гертруда Бабенберг († 1288) (Meier H. Gertrud Herzogin von Österreich und Steiermark. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, herausgegeben von A. Mell. Graz, 1927. 23 Jahrgang. Heft. 1–4. S. 20–21; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. S. 230–231; Mika N. Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278. Racibórz : Grzegorz Wawocny, 2008. S. 51, 66, 82 (тут також перелік джерел із описом згаданого шлюбу)).

²³ При цьому, знову ж таки у окремих випадках курйозно виглядають поклики не на конкретну сторінку використаної позиції джерела, а на цілу главу (*sic!*) (с. 145). Виглядає це, свого роду, запрошенням Читача ознайомитися із усією розлогою відповідною частиною тексту, що не прийнятно у академічному середовищі.

²⁴ Як, наприклад, у випадку із битвою на ріці В’ягрі під Перемишлем, яку Я. Пилипчук датував 1097 р. (с. 145–146), хоча *Повість временних літ expressis verbis* вказує на 1099 р. (Лаврентьевская летопись, *ПСРЛ*, с предисл. Б. М. Клосса. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Т. 1. Стб. 270; Ипатьевская летопись. Стб. 245–246).

²⁵ Наприклад, невідомо з якої причини у Автора куни Кутеска ототожені з печенігами (с. 146). Так само недоречно виглядає речення, про те, що: “У Криму 1239 р. почався голодомор [*sic!* – *M. B., A. G.–T.*]” (с. 148). Я. Пилипчук продовжує вживати невластивих руським князям предикатів, як то Данило “Галицький” чи Мстислав “Удатний”, про недоречність з погляду “тут і тепер” чого написано чимало досліджень (с. 148). Див.: Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей. Первое поколение (до начала XIV в.). Издание исправленное и дополненное, перевод и вступительное слово К. Ерусалимский и О. Остапчук. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2015. С. 534; Волощук М. Князь і король Данило Романович у житті міста Галича XIII сторіччя. *Галич* : збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2017. Вип. 2 : До 650-ї річниці магдебурзького права в Галичі. С. 127–146. Так само, бачимо, Я. Пилипчук плутається у термінологічному розмежуванні найманства та союзництва, прихованих у хаотичному викладі подій підрозділу “Кипчацькі найманці на службі в правителів Євразії” (с. 150–153).

тичними міркуваннями навколо генези імен половецьких вождів (с. 145–182). При цьому, навіть найбільш ретельний аналіз Авторського тексту не допоміг знайти поклику на роботи знаменитого тюрколога Ананія Зайончковського, котрий свого часу окресленим аспектам присвятив окрему книгу²⁶. Підкреслимо, що *четвертий розділ* також належить до переліку тих структурних складових книги, котрі безпосередньо не стосуються її тематики, хіба, якщо Автор ставив за мету окремо із соціального погляду оглянути стан воїнів (при цьому не віддаючи належного факту дуже сильної внутрішньої диференціації всередині вояків-кипчаків).

П'ятий розділ стосується сімейно-родинної організації. Вже на самому початку при описі кількості членів кипчацької родини Автор не в стані зрозуміти – йдеться про малий чи великий за складом колектив (с. 183). Невідомо також, звідки (може із розлогого за обсягом переліку різнопланових покликів у кінці відповідного абзацу?) черпає інформацію про багатоженство та сексуальних невірниць половецьких аристократів (с. 183), тобто патрілінійність. Наскільки можна замахнутися на те, щоб реконструювати структуру родини із обережним обліком кількості кривних родичів та свояків на підставі етнографічних свідчень (див. вище), настільки покликання на китайські наративні джерела, що наводять перелік чоловічих імен, котрі наче свідчать про переваги генеалогічних родів “за мечем” не є репрезентативним. Адже ж йдеться про усталені норми історіописання, про що історик мусить знати. При цьому Автор не спробував проаналізувати ранньотюркських пам'яток (сучасних разом з тим китайським, однак з огляду на їхню відсутність у книзі бачимо, що Я. Пилипчук про них не знає, або ж з якоїсь таємничої причини не взяв до уваги), де із великою повагою занотовані імена матерів та дружин²⁷. Чи ж не було б то свідомством матрілінійності ранніх тюрків, попередників кипчаків, лише завдяки згадкам про них? Надалі (с. 183–184) Автор знайомить Читача з проблемою левірату, шлюбами поміж найближчих кузенів, шлюбною обрядовістю, народженням дітей, табу, титулатурою (омінаючи, власне нерозуміння нерідко безпосередньо Автором, як ми вже демонстрували на прикладі літописної термінології, вжитих у джерелах титулів, – він при цьому не називає робіт школи німецьких класиків тюркології²⁸), родинними та союзницькими стосунками на широкому тлі інших тюркських *gentium* ну і врешті решт каганатами.

Утім лише на с. 190 містяться оперті на дані літописів фрагменти, що можуть мати стосунок до соціальної ієрархії воїнів. Автор, на жаль, не спробував розширити власних студій у окресленому місці, лише коротко повернувшись до проблем родини, атрибутом якої був казан (*sic!*) (с. 191). Шкода, що звернувши увагу на настільки важливу у середовищі кочівників посудину, означену багатомірною символікою, не написав про це більше задля пояснення пересічному, не обізнаному у тонкощах обрядовості та духовної культури тюрків, Читачеві, про що йдеться²⁹. Наступні фрагменти характеризують роль назв “чорний”, “er”³⁰; проблеми невірників, осадництво Степу, моральні норми (зокрема сексуальної розбещеності, свідченням чого мали б бути акти насильства, вчинені печенігами щодо візантійських черниць (с. 192) – що, в принципі, було притаманно за умов ведення війн будь-яким представникам чоловічої статі, незалежно від походження, котрі мешкали в Європі й поза її межами), просторовий поділ юрти, криваву помсту типу вендети, складання обітниць, словом – різноманітні хаотично окреслені

²⁶ Zajączkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie. Wrocław : Nakł. Wrocławskiego Tow. Naukowego, 1949. 72 s.

²⁷ Наприклад: *verso* 10 лицевого боку стели Білге-кагана. URL: <https://bitig.kz/?lang=r&mod=1&tid=1&oid=16&m=1> [доступ 10.07.2020], *verso* 1 і 30 второй стели Льв Етмиш Білге-кагана. URL: <https://bitig.kz/?lang=r&mod=1&tid=1&oid=24&m=1> (доступ 10.07.2020).

²⁸ Наприклад: Gabain A. M. von. Inhalt und magische Bedeutung der altturkischen Inschriften, *Anthropos*. 1953. Bd. 48. S. 437–556.

²⁹ Про роль казана див. етнографічні (Львова Э. Л., Октябрьская И. В., Сагалаев А. М., Усманова М. С. Традиционное мировоззрение Тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск : Сибирское отделение Изд-ва “Наука”, 1988. С. 140–145) та класичні археологічні дослідження (Швецов М. Л. Котлы из погребений средневековых кочевников. *Советская археология*. 1980. Вып. 2. С. 192–202).

³⁰ Наприклад: Кызласов И. Л. Материалы к ранней истории тюрков. Древнейшие свидетельства об армии *Российская археология*. 1996. Вып. 3. С. 83–86.

аспекти. Приведений розділ мав би шанс зацікавити Читача за умов хоча б логічного викладу описаних у ньому проблем, використання обов'язкових у таких випадках результатів археологічних та етнографічних студій тощо. Про текстологічну конструкцію наведених вище аспектів милостиво промовчимо...

Наступні фрагменти стосуються писемності серед кипчаків, а, радше, недостатньої кількості свідчень про це. Як слушно зауважив І. Кизласов, кипчаки володіли письмом та вміли читати, однак матеріал із яким працювали, не вцілів у археологічних культурних шарах на противагу азійським пам'яткам кам'яної епіграфіки чи європейським прикладам рунічного письма донського і кубанського типів, що пов'язується з хазарами. Відзначмо, Я. Пилипчук знає про таку можливість, однак не надає їй належної уваги (с. 195). Наступні частини роботи присвячені відтворенню у літописах, *хроніці Романовичів XIII ст.* (так званий *Галицько-Волинський літопис*), ранньотюркських героїчних епосах коротким образами половецьких вождів, а також мовній пам'ятці *Codex Cumanicus*.

Наступні *підрозділи* на підставі використання включених у широкий контекст письмових джерел окреслюють модель ведення кочового господарства, перелічуючи: літні та зимові місця постойів, осадництво, тваринництво, кухню номадів, зокрема роль м'яса, солі, кумису, звіриної крові, меду, посуд (амфор для вина та казанів), обробку землі, клятви, ритуали пов'язані з ініціаціями, тамги, стрільбу з лука, полювання, стрижки, роль ножиців і ножа, рівня гігієни, антропоморфічних стел та колісних транспортних засобів. Схожої манери сконструйовані розлогі частини про урбанізацію та архітектуру, інформацію про які взято із писемних джерел. Окреслена тематика розглядається Автором на широкому тлі історії інших народів, хронологія порівнянь сягає від гунських вторгнень до Європи до постановня Золотої Орди, а географія – від Середньої Азії до басейну Карпат, що само в собі щонайменш некоректне, засвідчуючи непрофесійність підходу до вирішення поставлених Автором завдань. Однак і у цьому контексті Я. Пилипчук підстраховується джерельними свідченнями, вибудовуючи власні в жоден спосіб не аргументовані фантазії доказами наче археологічних студій.

Як репрезентоване виглядає, докладно демонструє черговий *підрозділ* на тему "*Торгівля та ремесла*", котрий починається із речення у Авторському стилі: "У кипчаків розвивалися ремесла" (с. 214). Далі слідує опис способів життя одягу та конструювання юрт. У цьому надто лаконічному епізоді Автор не розвиває теми дорогоцінних тканин, вочевидь, маючи на увазі хіба лише шовк і парчу. Обмежується до теми лише одним реченням, не зважаючи на факт, що номади таких тканин не продукували. Окреслена тема насамперед з погляд археології має значну історіографію, де відтворені взірці одягу (зокрема багаторазово аналізованого колективом українсько-американських науковців каптану із вже класичної пам'ятки Заможне Токмацького району Запорізької області в Україні³¹). Далі у книзі Я. Пилипчук разом із переліченими категоріями предметів описує ковальство й теслярство. Невідомо чому, але дзеркало не було Автором класифіковане як виріб ливарника (при тому, що той виготовляв й частини пояса, кінської збруї, наряду, прикрас тощо). У випадку із сережками довідуємося про їхні сім типів (?), хоча, при цьому невідомий автор наведеної типології. Я. Пилипчук, переконано твердячи, наче сережки були винятково жіночою прикрасою, допускається чергового курйозу, адже десте-

³¹ Як зокрема: Woodfin W. T., Rassamakin Yu., Holod R. Foreign vesture and nomadic identity on the Black Sea Littoral in the early thirteenth Century. *Ars Orientalis*. 2010. № 38. P. 155–186. Однією із найбільш знаних авторок молодшого покоління, котра вивчає середньовічні тканини кочового середовища є Звездана Доде (Аланский женский головной убор из могильника Подорванная балка в Нижнем Архызе. *Вопросы археологии и истории Карачаево-Черкесии*. Черкесск, 1991. С. 124–131; Кавказский текстиль VI–IX вв. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*. Археология. Ставрополь, 1998. Вып. 1. С. 238–249). Не випадало б забути класичного доробку Анни Єрусалимської (Археологические ткани как датирующий материал. Проблемы хронологии памятников Евразии в эпоху раннего средневековья. *Краткие Сообщения Института Археологии Российской Академии Наук*. Москва, 1979. Вып. 158. С. 114–120; Ее же. К сложению репертуара раннего шелкоткачества Византии. Об одной группе шелковых тканей. *Византия и Ближний Восток (памяти А. В. Банк)* / ред. В. С. Шандровская. Санкт-Петербург : Гос. Эрмитаж, 1994. С. 19–40; Ее же. Мошечая Балка. Необычный археологический памятник на северокавказском шелковом пути. Санкт-Петербург : Гос. Эрмитаж, 2012. С. 384).

менно відомо про їхнє використання й воїнами³². У випадку із кулонами та прикрасами ший Читачу повідомляється, що до таких належали кулони, гривні (шийні), а також “великі кулони”, етимологія яких залишається нез’ясованою. Автор при тому зазначає, що вони поділяються на типи, відомі їхні приклади з антропоморфних стел, а також, між іншим, підкреслюючи вкладання до могил гривен, не вказуючи які і кому саме (с. 215). З окресленої проблематики можемо рекомендувати немало кількість наукових видань, водночас зауваживши, що шийні гривні можна відшукати винятково у чоловічих похованнях³³. При цьому існували й вирівняні гривні, що становлять окрему категорію депонованих у жіночих і чоловічих похованнях предметів матеріальної культури, котрі серед іншого могли виконувати атрибуційну функцію³⁴. Але даремно шукати до окресленої теми інформації. Не ознайомлений у описаних деталях дослідник історик чи етнограф, котрий користується книгою Я. Пилипчука, читаючи вище наведений розділ, ніколи не дізнається не лише про систему символіки одягу кипчацьких еліт (безперечно дуже істотний, між іншим, для реконструкції соціальної ієрархії у віковому сенсі чи належності до певного соціального прошарку), але й матиме з даного приводу дуже поверхневу уяву. Маємо справу із просто прикладом шкідництва в так важливій для дослідження культури та історії суспільств тематиці.

Наступні частини на тему кінської зброї, кресал, жіночого одягу (про чоловічий та дитячий – жодного слова), фрагменти про походження в кипчацькому середовищі імпортованих коштовних предметів, про вже згадану пам’ятку Заможне – вимагали б окремого опрацювання (наскільки в цілому має то сенс у випадку критикованої нами книги) чи хоча б ґрунтовного коментаря. В заключній частині *підрозділу* стикаємося з інформацією про торгівлю невольниками та ринками невольників, яким, судячи із тексту автор цілковито співчуває. Епізоди присвячені кипчацькій мові, котрі головню (з покликами на писемні джерела та *Codex Cumanicus*) стосуються етимології імен половецьких вождів та керівників родів, немає сенсу аналізувати. Щиро кажучи, ми так і не довідалися, звідки походять кипчаки, яким тюркським мовам найбільш близька їхня мова чи навіть, які вона має іншомовні вкраплення, хоча, без перебільшення це було б вельми цікаво. Та й чи слід було нашому Авторові “винаходити велосипед”, якщо у випадку дешифрування згаданих літописами та латиномовними європейськими писемними пам’ятками імен представників кипчацьких еліт, цю роботу свого часу дуже фахово провів вже згаданий А. Зайончковський. Певне коригування його висновків, звісно, цілком на часі, але не в такий спосіб, як це у своїй книзі зробив Я. Пилипчук, котрий серед іншого, готуючи Читача до ознайомлення із кипчацьким іменословом (с. 222–240), зауважив: “Імена кипчаків у мусульманських та китайських джерелах ми не розглядаємо. Нами буде розглянуто імена тільки в європейських джерелах” (с. 222). Про причини такого пасажу з огляду на репрезентовану раніше джерельну базу книги Автора не випадало б здогадуватися.

Останній *шостий розділ* присвячений релігійним віруванням кипчаків. Автор визнає, що попри наявність власних традиційних віровизнань, номади могли сповідувати й інші. Далі у вступі довідуємося, що головними божествами кипчаків були Тенґрі, Умай, Йер-су, Ерлік (котрого Я. Пилипчук порівнює з Плутоном, але не каже, що божество проникло до тюркомовних народів Азії значно пізніше³⁵), читаємо про роль шамана, астролога, культ небесних сил. Автор проводить навіть якісь паралелі із германськими народами щодо ворожби на костях звірів (с. 246). Утім так і не відомо з праці, чи окреслене явище мало дифузний чи ковергентний

³² Наприклад: Клименко В. Ф., Усачук А. Н., Цимбал В. И. Курганные древности центрального Донбасса. Донецк : Лебедь, 1994. С. 7, рис. 2.4, Шалобудов В. Н. Яремака В. Н. Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей. *Проблемы археологии Поднепровья*. 1986. Вып. 2. С. 144, рис. 2.5.

³³ Gawrysiak-Leszczyńska W. Musianowicz K. Kurhan z Tahańczy. *Archeologia Polski*. 2002. R. 57. Z. 1–2. S. 315, rys. 13.d і т. д.

³⁴ До теми див.: Евглевский А. В., Семантика распрямленных гривен в контексте погребального обряда кочевников Восточной Европы XII–XIV вв. *Археологический альманах*, 1998. Вып. 7. С. 151–152.

³⁵ У орхонських та енісейських написах не згадано імені Ульгена – деміурга, котрого Я. Пилипчук, внаслідок власної некомпетентності та не читаючи праць етнографів, не згадав – ані Ерлік-хана, котрого ранньотюркська міфологія знала як володаря Засвітів (пор.: Львова Э. Л., Октябрьская И. В., Сагалаев А. М., Усманова М. С. Указ. соч. 19).

характер. У подальшому чекає Читача опис ролі собаки³⁶, культу померлих водночас із поховальними рисами (із надзвичайно поверхневим описом інвентарю), а також тризн, можливостей кремації, кипчацьких святинь, ролі посудин та крові в обрядах чорної магії. Можна було б ретельно відкоментувати кожний із аспектів, але видається, ніхто не в стані був би прочитати настільки розлогої рецензії, обсяг котрої також обмежений об'ємом актуального періодичного видання.

Безперечно одним із найцікавіших для авторів даної рецензії (зокрема А. Г.–Т.) підрозділів книги Я. Пилипчука присвячений монументальному мистецтву стел, натомість у книзі поданий під назвою ““Половецькі баби” та культ предків”. На жаль, Автор спершу описує конструкції поховальної архітектури на прикладі пам'ятки Заможне, а потім переходить до проблеми розташування антропоморфних стел. Дивовижною виглядає думка про те, що: “скульптурна форма “баб” набула завершеності тільки за кипчаків” (с. 249). Якщо ж йдеться про канон виконання стел, – бо можливо, Автор мав на увазі саме це, – то, звісно, він сформувався ще на терені азійської частини кочівель кипчаків. Я. Пилипчук, втім виявився сам здивований власним “відкриттям”, бо поза тим констатує: “традиція споруджувати статуї була характерна не тільки для кипчаків” (с. 249). Але не розвиваючи цієї думки, а замикаючи нею попередній логічний ряд, акуратно перейшов до питання про сировину, з якої їх виконували в Європі. При цьому Автор називає 447 статуй (с. 249), хоча звідки взята така кількість – незрозуміло.

Несамостійний і непрофесійний підхід Автора при аналізі окресленої частини проявляється також у використанні (по суті переказуванні) праць С. Плетньової та Костянтина Красильнікова щодо виробів й транспортування стел³⁷, сяганні робіт Л. Ермоленко, котра займається насамперед мистецтвом азійських стел та наскальним мистецтвом, що втім не перешкоджало йому виснувати й на тему антропоморфної скульптури. Дуже шкода, що Я. Пилипчук не наважився на коментар, як окреслені святині (не кажучи, про які конкретно підвиди йдеться) виглядали і навіть, на відміну від азійських теренів, у європейських степах їх встановлювали на старших за часом появи курганах. Коли ж йдеться про брак скульптур – належало б деталізувати, про який час та місце йдеться у Авторських підсумуваннях. Тому що в межиріччі Сала і Маніча стел не виставляли на курганах, використовуючи цілковито іншу техніку експозиції антропоморфних зображень. Однак відсутність стели на верхів'ї пагорба не означала відсутності святині³⁸. Надалі акуратно переходячи з Чуйської долини і Уйгурського каганату через впливи буддизму на скульптурну композицію (*sic!*), Читач повертається знову до символіки священної гори та посуду, а також хтонічної жертви, аби в наступному реченні перейти до ознайомлення із коштовним жіночим одягом, а далі – до опису стел у сидячому та стоячому вигляді. Останні, зі слів Автора, виконували так, щоб нейтралізувати їхні велетенські розміри, однак при цьому не пояснює, в чому ж мав би полягати цей оптичний прийом (с. 250). Задля тримання Читача у тонусі, далі слідує наступний пасаж, що заводить Читача знову до Азії, а саме – Казахстану. Я. Пилипчук інформує про існування хронологічно трьох груп стел, а також про те, що кипчацькі скульптури тримають посудину обома руками. При цьому він не каже, що окреслені характеристики властиві винятково (*sic!*) європейським антропоморфам (с. 251).

³⁶ Про роль собакоподібних див. докладно: Харитонов М. А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии. Улан-Удэ : Изд. Бурятского госуниверситета, 2001. 136 с.

³⁷ Я. Пилипчук не знає, що К. Красильников писав свою книгу, опираючись головню на доробок С. Плетньової, лише дещо розширивши власні часто оперті тільки на авторські гіпотези висновки. Найбільшим, без перебільшення неоціненним її доробком став описовий та графічний каталог усіх знаних станом на 1999 р. антропоморфних стел Луганщини (пор.: Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. АСССР / под. ред. Б. А. Рыбакова. Москва : АН СССР, 1974. С. 200; Красильников К. И. Древнее камнерезное искусство Луганщины. По материалам археологических коллекций антропоморфных стел и половецких каменных изваяний парка-музея Луганского пединститута и музеев Луганской области. Луганск : Шлях, 1999. С. 136).

³⁸ Пор. наприклад: Гугуев Ю. К. Половецкий поминальник с деревянной статуей налевобережье р. Маньч. *Донская Археология*. 1988. № 1. С. 38–42; Гугуев Ю. К. Мирошина Т. В. Половецкое святилище-яма с каменной статуей и человеческими жертвоприношениями у села Бешпагир в Ставропольском крае. *Донская Археология*. 2002. № 3–4. С. 53–66.

Азійські стели, зображення на яких обома руками тримає посудину, належать не до кипчацьких, а уйгурських³⁹. Далі із переліком історіографії слідує пасаж про джерела окреслень *баба* і *бал бал*, а також неочікуваний для нас висновок (із покликом на поета Нізамі Гянджеві – *sic!*) про те, що пастух був зобов'язаний скласти антропоморфів жертву вівцею. При поясненні конструкції святинь Автор згадує їх чотири типи, але при усьому цьому (як і багатьох інших випадках) – невідоме джерело інформації. Ну, і як вже згадувалося, Я. Пилипчук не знає, а тому й не наводить сало-маницьких святинь.

У даному випадку не акцентуватимемо знову на способі тримання посудини антропоморфом, адже наступний Авторський епізод мав би пояснити функції *баб* для реконструкції соціальної історії кипчаків. На жаль, знаходимо тут опис частини костюма, елементів озброєння та категорії предметів, про які Автор мав на меті пригадати. Знову зустрічаємося із буддійськими впливами на візерунки уйгурських стел, які то, мабуть, власне завдяки цим впливам тримають посудину обома руками. Далі повертаємося до генези стел та їхнього азійського минулого аби перейти до кимацького каганату та знову довідатися про опис категорій предметів, зображених на кам'яній різьбі стел. Подальший пасаж скеровує нас із Азії до Європи, а Автор інформує Читача, що на скульптурах, котрі репрезентують воїнів, появляється зброя (с. 253). Два останні фрагменти оповідають про долю стел на український фольклор.

При цьому вартий спеціального призу той, хто зможе відслідкувати у змісті щойно окресленого *розділу* реконструкцію соціальної історії. На жаль, і в даному випадку бачимо, що Я. Пилипчук не зміг належно використати цього безсумнівно чудового іконографічного джерела матеріальної культури для хай і обережного, але все ж структуризованого огляду портретованих крізь століття осіб, їхніх антропологічних рис, хвороб та фізіологічних станів та видимої диференціації всередині самого стану еліт на підставі строю, предметів особистого вжитку, зброї, прикрас. Замість п'яти сторінок хаотичного тексту, з якого нічого зрозуміти неможливо, можна було написати дві сторінки конкретної інформації, чітко пов'язаної з тематикою книги.

У частині “Світ символів у кипчаках”, відштовхуючись головно від писемних джерел та етимології назв, автор розмірковує про роль собаки та вовка. Читач також може довідатися, що серед символіки фігурує дракон, котячі, водне та хижацьке птаство. Утім про їхню важливу роль для духовної і матеріальної культури – жодного слова.

Останні *підрозділи*, оперті головно на писемні пам'ятки, презентують Авторські висновки про монотеїстичні релігійні вірування та їхній вплив на кипчацьке середовище, а також коротку частину про маніхейство й буддизм.

Загальні висновки, обов'язковий елемент кожної книги, на наш погляд, містять дуже мало з того, що стосувалося б винесеної до теми назви монографії (с. 271–276). Віддати належне Я. Пилипчукові можна хіба за нагромаджений масив різнопланових видань літератури, розміщених на 53-х сторінках його тексту. Утім із книги Автора можна хіба що сконструювати чотири популярно-наукові (підкреслимо – не науково-популярні) праці, що все одно вимагали б суттєвого доопрацювання (радили б також звернутися до інших спеціалістів, адже помилка чи брак знань жодним чином не понижує гідність доцента) та, насамперед упорядкування – що власне й є найбільшим його недоліком. Хаос, що панує в артикульованих ним темах та постійна палка втрата думки засвідчує написання Я. Пилипчуком праці без належних для цього умов і розуміння конструювання академічної дослідницької оповіді, а у багатьох випадках – елементарного поняття порушених питань. На основі дібраних джерел він не зумів дати відповіді на поставлені у вступі завдання, дійти мети, а тим паче запропонувати цікавих ідей для подальших наукових дискусій. Цитування класиків істориків чи археологів – похвальне, але лише у випадку, якби Автор дійшов власних висновків, а не повторював часто неактуальних (історія сама в собі) міркувань попередників. Перед нами – нерідко вирвані з контексту, узагальнені не належним чином дуже розрізнені теми, пов'язані з історією не лише кипчаків, а й суміжних

³⁹ Пор. наприклад: Евтюхова Л. А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. *Материалы и Исследования по Археологии СССР* 24, *Материалы и Исследования по Археологии Сибири* 1952. Т. 1. С. 84. Рис. 21–22.

номадів. Соціальну історію IX–XIII ст., яку Автор поставив за мету дослідити – не видно. Її бліда тінь часом виринає посеред океану розкиданих сторінками монографії проблем, але цілісного уявлення навіть найбільш заангажований Читач отримати буде не в стані. В чому ж тоді дослідницька заслуга безпосередньо Я. Пилипчука? Вочевидь – її просто немає...

Читання книги в цілому є нудним й може згодитися хіба що для тренування пам'яті. Вже після п'ятої сторінки монографії стає зрозумілим, що небагато корисного дізнаємося з неї. Шкода, адже тема надзвичайно важлива, цікава і, віримо, – у недалекому майбутньому ще дочекається гідного дослідника.

Але із суспільного погляду найгіршим результатом опублікованої монографії є не так її неналежний науковий стан (процес пізнання, як відомо, не має меж), а – на основі її появи – захист здобувачем 12 листопада 2019 р. у відповідній академічній установі Львова дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. У такі складні для всієї України, загалом вітчизняної гуманітаристики, часи авторитетні в науковому середовищі вчені (зокрема щонайменше три офіційні опоненти здобувача) не посоромилися взяти на себе відповідальність допустити у вищі щаблі української медієвістики, сходознавства сумнівної репутації дослідника. Адже науковий ступінь доктора наук до чогось, тай зобов'язує...

Маємо надію, що такого штибу критичні рецензії мали б сколихнути наукову спільноту та щонайменше не допустити у майбутньому появи аналогічних прецедентів, а щонайбільше – надалі належним науковим чином реагувати на наступні публікації Я. Пилипчука, якщо такі не зростуть у якості.

REFERENCES:

Dąbrowski, D. (2012). *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna [The king of Rus' Daniel Romanovich (c. 1201–1264). Political biography]*. Kraków: Avalon (= Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi UKW w Bydgoszczy, t. 1). 538 s. (in Polish).

Dąbrowski, D., Jusupović, A. (eds.). (2017). *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana) [The Galician-Volynian chronicle (the Chronicle of Romanids)]*. *Monumenta Poloniae historica*. Kraków; Warszawa PWN; PAU, Nova Series, vol. XVI, 710 p. (in Old-Ukrainian).

Dombrovskiy, D. (2015). *Genealogiya Mstislavichey. Pervoye pokoleniye (do nachala XIV v.). Izdaniye ispravlennoye i dopolnennoye [The Genealogy of the Mstislavoviches. The first generation (until the beginning of the 14th century). Corrected and supplemented edition]*. K. Yerusalmiskiy i O. Ostapchuk (transl.). Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin (in Russian).

Dąbrowski, D. (2002). *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich [The Genealogy of Galician-Volynian Princes Romanids]*. Poznań; Wrocław: Wyd-wo Historyczne (in Polish).

Dode, Z. (1991). *Alanskiy zhenskiy golovnoy ubor iz mogilnika Podorvannaya balka v Nizhnem Arkhize [Alanian female headdress from the burial ground Podorvannaya balka in Nizhniy Arkhiz]*. *Voprosy archeologii i istorii Karachayevy-Cherkessii*. Cherkessk, pp. 124–131 (in Russian).

Dode, Z. (1998). *Kavkazskiy tekstil VI–IX vv. [The Caucasian textiles of the 6th–9th centuries] Materialy po izucheniyu istoriko-kulturnogo naslediya Severnogo Kavkaza. Archeologiya*. Stavropol', iss. 1, pp. 238–249 (in Russian).

Gabain, A. M. von. (1953). *Inhalt und magische Bedeutung der altturkischen Inschriften [Content and the magical meaning of the old Turkish inscriptions]*. *Anthropos*, bd. 48, pp. 437–556 (in German).

Gawrysiak-Leszczynska, W. Musianowicz K. (2002). *Kurhan z Tahańczy [The Mount from Tahańcza]*. *Archeologia Polski*, R. 57, Z. 1–2, S. 287–340 (in Polish).

Guguev, Yu. K., Miroshyna T. V. (2002). *Polovetskoye svyatilishche-yama s kamennoy statuyey i chelovecheskimi zhertvoprinosheniyami u sela Beshpagir v Stavropol'skom kraye [The Cumanian pit sanctuary with a stone statue and the human sacrifices near the village Beshpagir of Stavropol county]*. *Donskaya Archeologiya*, no. 3–4, pp. 53–66 (in Russian).

Guguev, Yu. K. (1988). *Polovetskiy pominalnik s derevyannoy statuyey na levoberezhye r. Manych [Polovtsian memorial place with a wooden statue on the left bank of the river Manych]*. *Donskaya Archeologiya*, no. 1, pp. 38–42 (in Russian).

Hodinka, A. (1913, Szeptember.). *Kálmán királyunk 1099-iki Peremysli csatája. Az orosz őskrónika nyoman [Our King Koloman the Peremysl battle in 1099. By the Old Rus'ian chronicle]*. *Hadttörténelmi közlemény*, Évf. 14, pp. 325–346 (in Hungarian).

Hodinka, A. (1913, December). Kálmán királyunk 1099-iki Peremysli csatája. Az orosz őskronika nyoman [Our King Koloman the Peremysl battle in 1099. By the Old Rus'ian chronicle]. *Hadtörténelmi közlemény*, Évf. 14, pp. 524–544 (in Hungarian).

Homza, M. (2018). A few words about the identity of the Slavs, yesterday, today and tomorrow. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, no. 1 (23), pp. 3–41 (in English).

Ierusalimskaya, A. (1979). Archeologicheskiye tkani kak datiruyushchiy material. Problemy chronologii pamyatnikov Evrazii v epokhu rannego srednevekovya [Archaeological tissue as a dating material. The Problems of a chronology of monuments of Eurasia in the early Middle Ages]. *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Arkheologii Rossiyskoy Akademii nauk*. Moskva, iss. 158, pp. 114–120 (in Russian).

Ierusalimskaya, A. (1994). K slozheniyu repertuara rannego shelkotkachestva Vizantii. Ob odnoy grupe shelkovykh tkaney [To the addition of the repertoire of the early silk weaving of Byzantium. About one group of silk fabrics]. *Vizantiya i Blizhniy Vostok (pamiatu A. V. Bank) [Byzantium and the Middle East (to the memory of F. V. Bank)]*. V. S. Shandrovskaya (Ed.). Sankt-Peterburg: Gos. Ermitazh (in Russian).

Ierusalimskaya, A. (2012). Moshchevaya Balka. Neobychnyy arkheologicheskiy pamyatnik na severo-kavkazskom shelkovom puti [Moshchevaya Balka. Unusual archaeological site on the North Caucasian Silk Road]. Sankt-Peterburg: Gos. Ermitazh (in Russian).

Igloi, E. Povest vremennykh let o vengrakh [The Tale of Bygone Years about Hungarians]. (1963, Debrecen). *Publicationes instituti philologiae Slavicae Universitatis Debreciensis*, Évf. 3, pp. 97–103 (in Russian).

Karácsonyi, J. (2004). *A magyar nemzetségék a XIV. század közepéig [The Hungarian families to the middle of the 14th century]*. Budapest: Nap kiadó (in Hungarian).

Kharitonov, M. A. (2001). *Sociokulturnyye aspekty zoomorfnoy simboliki narodov Centralnoy Azii [The Sociocultural aspects of zoomorphic symbolism of the peoples of Central Asia]*. Ulan-Ude : Izd. Buryatskogo gosuniversiteta (in Russian).

Kizlasov, I. L. (1996). Materialy k ranney istorii tyurkov. Drevnyeyshyye svidetel'stva o armii [Materials for the early history of the Turks. The oldest evidence of the army]. *Rossiyskaya arkheologiya*, iss. 3, pp. 83–86 (in Russian).

Klimenko, V. F., Usachuk, A. N., Tsinbal V. I. (1994). *Kurgannyye drevnosti centralnogo Donbassa [Kurgan antiquities of the central Donbass]*. Donetsk: Lebed' (in Russian).

Kloss, B. M. (Comment.). (2001). Ipatiyevskaya letopis [The Hypatian codex]. *Polnoye sobraniye russkih letopisey*. 2nd ed., Moskva: Yazyki russkoy kultury, vol. 2 (in Old Bulgarian).

Kloss, B. M. (comment.). (2001). Lavrentiyevskaya letopis. *Polnoye sobraniye russkih letopisey*. Moskva: Yazyki russkoy kultury, vol. 1 (in Old Bulgarian).

Kovács, Sz. (2013). A peremisli csata [The Peremisl battle]. *Abrandjaink kora. X Nemzetközi Vémbéry konferencia*. Dunzserdahely: Lilium Aurum, pp. 104–117 (in Hungarian).

Krasilnikov, K. I. (1999). *Drevneye kamnerezhnoye iskusstvo Luganshchiny. Po materialam arkheologicheskikh kollektiy antropomorfnykh stel i polovetskikh kamennykh izvayaniy parka-muzeya Luganskogo pedinstituta i muzeyev Luganskoy oblasti [Ancient stone-cutting art of the Luhansk region. Based on materials from archaeological collections of anthropomorphic steles and Cumanian stone statues of the park-museum of the Lugansk Pedagogical Institute and museums of the Lugansk region]*. Lugansk: Shlyakh (in Russian).

Levison W. (1927). Das Werden der Ursula-Legende [The becoming of the Ursula legend]. *Bonner Jahrbücher*. Bonn, Ausg. 132, pp. 34–42 (in German).

Litvina, A. F., Uspenskiy, F. B. (2013). *Russkiye imena polovetskikh knyazey. Mezhdinasticheskiye kontakty skvoz' prizmu antroponimiki [The Rus'ian names of the Cumanian princes. The Inter-dynasty contacts through the prism of anthroponymy]*. Moskva: Izd. Polimedia (in Russian).

L'vova, E. L., Oktyabr'skaya, I. V., Sagalayev, A. M., Usmanova, M. S. (1988). *Traditsionnoye mirovozzreniye Tyurkov Yuzhnoy Sibiri. Prostranstvo i vremya. Veshchnyy mir [Traditional worldview of the Türks of Southern Siberia. Space and time. The material world.]*. Novosibirsk: Nauka (in Russian).

Meier, H. (1927). Gertrud Herzogin von Österreich und Steiermark [Gertrud Duchess of Austria and Styria]. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*. Graz. 23 Jahrgang. Heft. 1–4, pp. 5–38 (in German).

Michalski, M. (2016). Ruś Kijowska i Polowcy. Wpływ małżeństw mieszanych na kształtowanie się stosunków politycznych, kulturowych i religijnych. [Kievan Rus' and the Cumans. The influence of the mixed marriages on a shaping political, cultural and religious relations]. *Doctor's thesis*. Kraków (in Polish).

Mika, N. (2008). *Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278 [The Fight for the legacy of Babenbergs during 1246–1278]*. Racibórz: Grzegorz Wawocny (in Polish).

Pletneva, S. A. (1974). Polovetskiye kamennyye izvayaniya. [The Cumanian stone sculptures]. ASSSR B. A. Rybakov (Ed.)ю Moskva: AN SSSR (in Russian).

Shalobudov, V. N. Yaremaka, V. N. (1986). Kochevnicheskiye zakhroneniya X–XII vv. na r. Volch'yey [Nomadic burials of the 10th–12th centuries on the river Volch'ya]. *Problemy arkheologii Podneprovya*, iss. 2, pp. 138–153 (in Russian).

Shvetsov, M. L. (1980). Kotly iz pogrebeniy srednevekovykh kochevnikov [The Cauldrons from the burials of medieval nomads]. *Sovetskaya arkheologiya*, iss. 2, pp. 192–202 (in Russian).

Tymar, I. (2019). Vidomosti pro polovtstv u pol's'kykh dzherelakh XI–XIV st. [The Information about Cumans in Polish Medieval sources of the 11th–14th centuries]. *Pytannya starodavn'oyi ta seredn'ovichnoyi istoriyi, arkheolohiyi y etnolohiyi: zb. nauk. prats'*. Chernivtsi, vol. 1 (47), pp. 64–82 (in Ukrainian).

Tymar, I. (2011). Voyna i mir v sisteme russko-polovetskikh otnosheniy kontsa XI – pervoy poloviny XIII vv.: osobennosti i zakonomernosti [War and peace in the system of Rus'ian-Cumanian relations at the end of the 11th – first half of the 13th centuries: features and patterns]. *Colloquia Russica: Rus' sredniowieczna a sasiedzi (IX – polowa XIII wieku). Materiały pokonferencyjne z międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków, 24–26 listopada 2010 r. [Colloquia Russica. Medieval Rus' and the neighbors (9th – half of the 13th century). Post-conference materials from an international scientific conference. Kraków, 24–26 November. 2010]* V. Nagirnyy (Ed.). Kraków, vol. 1, pp. 74–79 (in Russian).

Tymar, I. (2015). Obraz polovtsev v Ipat'yevskom letopisnom svode i pol'skikh srednevekovykh khronikakh [The image of the Cumans in the Hypatian Codex and Polish Medieval Chronicles]. *Colloquia Russica: Rus' and Central Europe from the 11th to 14th Century. Publication after the 5th International Conference, Spišska kapitula, 16–18th October, 2014.* V. Nagirnyy and A. Mesiarkin (Eds.). Krakow; Bratislav, vol. 4, pp. 103–115 (in Russian).

Tymar, I. (2017). “Polovets'ka krov” u shlyubnyy politytsi P'yastiv [“Cumanian blood” in the marriage policy of the Piasts]. *Halychyna. Naukovyy i kul'turno-prosvitniy krayeznavchyy chasopys*. № 29–30. S. 321–332 (in Ukrainian).

Tymar I. (2016). “Polovets'ki” syuzhety v “Annalakh” Yana Dluhoshy: pokhodzhennya ta dzhereloznavcha tsinnist' [“Polovtsian” stories in the “Annals” of Jan Długosz: origin and source value]. *Visnyk Prykarpats'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Istoriya*, iss. 28, pp. 96–104 (in Ukrainian).

Tryjarski, E. (1995). *In confinibus Turcarum. Szkice turkologiczne [On the border of the Turks. Turkological sketches]*. Warszawa: Wyd-wo PAN (in Polish).

Tryjarski, E. (1975). *Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie [European Huns, Proto-Bulgarians, Khazars, Pechenegs]*. W. Hensel (Ed.). Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. (= *Kultura Europy Wczesnośredniowiecznej. Zeszyt 4*) (in Polish).

Voytovych, L. (1999). Bytva pid Peremyslem 1099 p. [The battle bear Peremyśl in 1099]. *Ukrainian almanac 1999 r.* Warshava, pp. 106–111 (in Ukrainian).

Voitovych, L. V. (2006). *Knyazha doba na Rusi: portrety elit [The Princely era in Rus': the portraits of elites]*. Bila Tserkva: Vydavets' Oleksandr Pshonkivs'kyi (in Ukrainian).

Voloshchuk, M. (2017). Knyaz' i korol' Danylo Romanovych u zhytti mista Halycha XIII storichchya [Prince and King Danylo Romanovych in Halych city life of the 13th century]. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats'*. M. Voloshchuk (Ed.). Ivano-Frankivsk: Lilea NV, iss. 2: Do 650-yi richnyci magdeburz'kogo prava v Halych, pp. 127–146 (in Ukrainian).

Voloshchuk, M. (2020). Koho vidpravlyaly uhors'ki koroli XI–XIII st. *in variis legacionibus nostris in Rutheniam: rodynna nalezhnist' i sotsial'ne stanovyshe [Who was sent by the Hungarian kings of the 11th–13th centuries in variis legacionibus nostris in Rutheniam: family affiliation and social status]* *Colloquia Russica (Nagirnyy V. ed.)* Kraków. V. 10: *The Medieval Rys' diplomacy (10th–16th centuries). Publication from the 10th International Scientific Conference, Kraków, 9th–11th October* (in print) (in Ukrainian).

Voloshchuk, M. (2018). Ruthenian-Hungarian matrimonial connections in the context of the Rurik dynasty inter-dynasty policy of the 10th–14th centuries: selected statistical data. *Codrul Cosminului*, vol. XXIV, no. 3, pp. 7–30 (in English).

Voloshchuk, M. (2019). Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th centuries: selective statistical data. *Codrul Cosminului*, vol. XXV, no. 1, pp. 95–126 (in English).

Woodfin W. T., Rassamakin, Yu., Holod, R. (2010). Foreign vesture and nomadic identity on the Black Sea Littoral in the early thirteenth Century. *Ars Orientalis*, no 38, pp. 155–186 (in English).

Yevglevskiy, A. V. (1998). Semantika raspryamlenykh griven v kontekste pogrebal'nogo obryada kochevnikov Vostochnoy Yevropy XII–XIV vv. [Semantics of straightened hryvnias in the context of the funeral rite of the nomads of Eastern Europe in the 12th–14th centuries] *Arkheologicheskiy al'manakh*, iss. 7, pp. 151–152 (in Russian).

Yevtyukhova, L. A. (1952). Kamennyye izvayaniya Yuzhnoy Sibiri i Mongolii [The Stone sculptures of South Siberia and Mongolia]. *Materialy i Issledovaniya po Arkheologii SSSR 24, Materialy i Issledovaniya po Arkheologii Sibiri*, vol. 1, pp. 72–120 (in Russian).

Zajączkowski, A. (1949). *Związki językowe połowiecko-słowiańskie [The Cumanian-Slavic language relations]*. Wrocław: Nakł. Wrocławskiego Tow. Naukowego (in Polish).

Zsoldos A. (1997). *Az Árpádok és allatvalóik (Magyarország története 1301-ig) [The Árpáds and their subjects (The history of Hungary till 1301)]*. Debrecen: Csokonai kiadó (in Hungarian).

Zsoldos A. (2011). *Magyarország világi archontológiája 1000–1301 [The Secular Archontology of Hungary]*. Budapest: Historia; MTA Történettudományi Intézete (in Hungarian).

Надійшла до редакції 18 серпня 2020 р.